Professionaliseringsthema

Duurzame ontwikkeling in het primair onderwijs

Duurzame ontwikkeling in het primair onderwijs, een toekomst- en ontwikkelingsgericht perspectief

"Hoe kan het primair onderwijs leerlingen toerusten om bij te dragen aan duurzame ontwikkeling? En wat heeft een basisschool nodig om hier planmatig aan te kunnen werken?" In dit thema staat centraal hoe je als schooldirecteur systematisch in je organisatie aan de slag kunt gaan om leerlingen toe te rusten duurzaam te handelen. We doen dit aan de hand van het Whole School Approach en sluiten zoveel mogelijk aan bij de UNESCO uitgangspunten van leren voor duurzame ontwikkeling.

Duurzame ontwikkeling in het PO: een kader

Voor het onderwijs heeft het UNESCO begrip 'duurzame ontwikkeling' een specifieke invulling gekregen in 'Leren voor Duurzame Ontwikkeling' (WCED[1], 1987). Duurzame ontwikkeling komt tot stand door duurzaam handelen op basis van inzichten. Om duurzame ontwikkeling handen en voeten te geven, maken we in dit artikel gebruik van het Whole School Approach (WSA-model) dat uitgaat van zes aandachtsgebieden (zie Tabel 1). Na een korte toelichting op het WSA-model staan we stil bij elk van de zes aandachtsgebieden.

[1] Daar waar in de literatuur gesproken wordt over het Brundtland rapport wordt gerefereerd aan: The World Commission on Environment and Development (1987*). Our Common Future*. Dit rapport staat ook wel bekend als het Brundtland-rapport, genoemd naar de Noorse ex-premier Gro Harlem Brundtland, die voorzitter was van deze commissie. Brundtland legde voor het eerst expliciet verbinding tussen economische groei, milieuvraagstukken en armoede- en ontwikkelingsproblematiek.

WSA-aandachtsgebied	Vraag
Visie	Waartoe leren we?
Curriculum	Wat leren we?
Pedagogiek en didactiek	Hoe leren we?
Gebouw en bedrijfsvoering	Waar leren we?
Professionele ontwikkeling	Van wie leren we?
Omgeving	Met wie leren we?

Tabel 1. De vragen per WSA-aandachtsgebied naar: Leren voor morgen (2020)

Whole School Approach-model voor duurzame ontwikkeling

Het WSA-model maakt duidelijk aan welke knoppen moet worden gedraaid om (leren voor) duurzame ontwikkeling in de school te implementeren. Het WSA-model is een internationaal geaccepteerd model om duurzame ontwikkeling op een integrale wijze vorm te geven. Bij

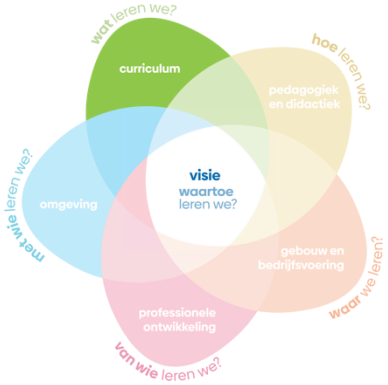

duurzame ontwikkeling gaat het dan om "de ontwikkeling die aansluit op de behoeften van het heden, zonder het vermogen van de toekomstige generaties in gevaar te brengen om in hun eigen behoeften te voorzien" (WCED, 1987). Hier moet duurzame ontwikkeling voor het onderwijs in samenhang worden gezien met 'Leren voor Duurzame Ontwikkeling'. Dit richt zich op de ontwikkeling van kennis, vaardigheden, houdingen en waarden die nodig zijn om een duurzame toekomst te realiseren (UNESCO, 2005). Leren voor Duurzame Ontwikkeling (LvDO) is niet bedoeld als apart vak maar betreft een discipline-overstijgende werkwijze die vanuit de Whole School Approach (WSA) benaderd wordt. Het gaat er bij LvDO om dat het onderwijs gericht is op de leerling (belevingswereld en cognitieve vermogens), waardenontwikkeling, kritisch denken (morele ontwikkeling) en participatie in duurzame ontwikkeling en samenwerking. Het kan daarmee ook opgevat worden als een invulling van het begrip burgerschap waarbij de duurzame ontwikkelingsdoelen van UNESCO kunnen functioneren als een soort leidraad om het burgerschapsonderwijs doelgericht in te vullen.

Visie op duurzame ontwikkeling

Door duurzame ontwikkeling strategisch in te bedden in de school en hier acties aan te koppelen, rusten we een nieuwe generatie wereldburgers toe die duurzaam leeft en bijdraagt aan duurzame ontwikkeling in de praktijk. Dit brengt een opdracht voor schooldirecteuren met zich mee, waaronder het formuleren van een passende visie. In het WSA-model neemt de visie van een (school)organisatie een centrale positie in, niet alleen als vertrekpunt maar ook als een

iteratief proces. De visie van de school maakt de samenhang duidelijk tussen het curriculum, de beoogde pedagogiek en didactiek, het gebouw en de bedrijfsvoering, de professionalisering van alle medewerkers en de relatie van de school met haar omgeving. Er is, met andere woorden, sprake van systeemdenken.

Werken aan duurzame ontwikkeling

Curriculum

Ruim veertig jaar geleden introduceerde UNESCO doelen voor duurzame ontwikkeling. Niettemin zijn ze nog niet als vanzelfsprekend herkenbaar in het curriculum van het onderwijs. Het gaat vooral om regelmatige activiteiten die een relatie hebben met duurzame ontwikkeling. Van institutionalisering en borging van leerinhouden en leeractiviteiten en op het bereiken van de UNESCO-doelen is nauwelijks sprake (Nispen, Schmidt, Van Eck en Klein, 2022; Luijten, 2023). Wanneer we het bij Leren voor Duurzame Ontwikkeling hebben over leerinhouden dan hebben we het over onderwerpen die uit het leven van leerlingen gegrepen zijn en dus actueel en betekenisvolzijn. Het zijn onderwerpen die leerlingen aanzetten tot nieuwsgierigheid en bewustwording (onderzoekend leren), ervaringsgericht zijn en zorgen voor een kritische houding.

Pedagogiek en didactiek

Leren voor Duurzame Ontwikkeling vraagt om bijpassende pedagogische en didactische uitgangspunten. Pedagogiek gaat over 'het waarom' van inhouden en handelen in het onderwijs. De pedagogiek en het pedagogisch handelen betreffen dus meer dan alleen de leerstof. Het pedagogische gedrag van leerkrachten richt zich op de brede ontwikkeling van kinderen. Biesta (2012) noemt in dit verband drie doeldomeinen van onderwijs te weten kwalificatie, socialisatie (en burgerschap) en persoonsvorming welke niet los van elkaar gezien mogen worden. Leren voor Duurzame Ontwikkeling vraagt behalve om een toekomstgerichte en onderzoekende aanpak ook expliciet ruimte voor waarden in het onderwijs en een didactiek die zich hierop richt. Vaak wordt in dit verband gesproken over waardenvormend onderwijs. Dit heeft een direct verband met één van de drie doeldomeinen van het onderwijs: socialisatie (Biesta, 2012).

Didactiek gaat over de 'kunst' van het onderwijzen en geeft richting aan de manier van werken en daarmee aan de te kiezen werkvormen. De didactiek van Leren voor Duurzame Ontwikkeling is er met name op gericht om het leren betekenisvol en onderzoekend te laten zijn voor de leerlingen. Dit vraagt om het stimuleren van een onderzoekende houding binnen een leerling nabije context. Het gaat om het leren keuzes maken en doelen stellen, waarbij het proces vooropgesteld wordt om tot het gewenste resultaat te komen; duurzame ontwikkeling. Bij Leren voor Duurzame Ontwikkeling werken leerlingen samen aan voor hen herkenbare zo veel mogelijk authentieke vraagstukken waardoor de didactiek betekenisvol en motiverend werkt.

Gebouw en bedrijfsvoering

Het gebouw en de bedrijfsvoering van een basisschool moeten in deze benadering verbinding hebben met het curriculum. Het fysieke gebouw, de directe omgeving, de bedrijfsvoering en de

zorg voor de middelen en materialen, bieden voor een school zowel de context voor leren als een zichtbare uiting van de waarden en de identiteit van de school. Dat wat schooldirecteuren en leerkrachten de leerlingen willen aanleren, wordt voorgeleefd én ervaren in de vormgeving en het gebruik van het gebouw en de inrichting van de bedrijfsprocessen. Het gebouw en de omgeving zijn dan inspirerend en uitingen van duurzaamheid.

Professionele ontwikkeling

Bij de implementatie van 'Duurzame Ontwikkeling' zijn alle niveaus in en om de school betrokken: van schoolbestuur, schoolleiding, leerkracht, ondersteuners tot de individuele leerling. Op elk niveau moet vraag gesteld worden: 'Wat vraagt Leren voor Duurzame Ontwikkeling van mijn professionele denken en handelen?'. Professionalisering zal in alle lagen van de schoolorganisatie aan de orde moeten zijn. Dat kan op verschillende manieren, maar wat in ieder geval duidelijk is, is dat de implementatie van 'Duurzame Ontwikkeling' vraagt om professionalisering van het team en aandacht voor reflectie.

Professionalisering die hand-in-hand gaat met het realiseren van de ambities van duurzame ontwikkeling is het werken als professionele leergemeenschap, bijvoorbeeld in de vorm van een WSA-werkgroep (Frijters, 2019b). In de bijeenkomsten van zo'n WSA-werkgroep worden nieuwe gegevens en inzichten ingebracht, wordt er geleerd van elkaar en vindt uitwisseling en verheldering plaats. De (zelf)reflectie helpt om te komen tot het zogenaamde tweede-orde leren ook wel 'double loop learning' genoemd. Double loop learning binnen de WSA bevat kritische reflectie op hetgeen de werkgroep of een team doet om de gestelde doelen te realiseren. Daarbij reflecteert men zowel op het implementatieproces als ook op de manier waarop men collectief én persoonlijk leert.

Werken aan een leeromgeving voor professionalisering voor duurzaam onderwijs vraagt om een holistische benadering. Vanuit een holistische benadering wordt het schoolsysteem benaderd als geheel en daarmee ook de professionalisering op alle WSA-bladen en haar gedeelde gebieden. Het gaat bij professionalisering dan dus ook expliciet om een systemische benadering. Daarmee raakt professionalisering steeds aan alle bladen van de Whole School Appoach.

Omgeving

De omgeving is van invloed op het leren van leerlingen en de leerlingen kunnen invloed op die omgeving uitoefenen. De omgeving is daarmee een leeromgeving en maakt dus onderdeel uit van het curriculum. Het gaat daarbij om de sociale, maatschappelijke en fysieke omgeving van de school. De sociale omgeving van de school betreft de ouders, buren en initiatieven rondom de school. De overtuigingen en gedragingen van volwassenen zijn een voorbeeld voor de leerlingen. Hun handelen en gedrag wordt beïnvloed door hun omgeving. Je kunt als school in beeld brengen hoe deze sociale omgeving betrokken kan worden bij het 'veranderen' richting Leren voor Duurzame Ontwikkeling.

In de maatschappelijke omgeving onderscheiden we de invloed via het nieuws, via (sociale) media en de invloed van de gemeente via de beschikbaarheid van subsidies en steunpakketten. Ook waar de school fysiek staat doet ertoe. De inrichting van de fysieke en sociale schoolomgeving vormen het speel- en leerveld voor de nieuwe generatie volwassenen. Het is

een opdracht aan schooldirecteuren om bewuste keuzes te maken over de inrichting van de schoolomgeving als leeromgeving. Hoe wordt bijvoorbeeld natuurbeleving en natuurzorg mogelijk gemaakt in de directe schoolomgeving?

Fysieke omgevingsfactoren zoals groene pleinen of leer- en spelactiviteiten in de groene nabije schoolomgeving zijn van invloed op het brein van een kind (Hovinga & Joven, 2017; Van den Bogerd, Hovinga & Maas, 2022). Volgens Stevens (2022) is een 'natuurlijke' schoolomgeving waar gespeeld kan worden een wezenlijk onderdeel van onze ontwikkeling en van ons leren. Spelen in een natuurlijke omgeving is uitdagend en leidt tot zingeving. Het draagt bij aan onze verbondenheid met en verantwoordelijkheid voor onze omgeving.

Aansluitende professionaliseringsthema's

Dit thema staat niet los van de andere thema's waar u uw professionalisering op kunt richten. De volgende thema's zijn voor u daarom wellicht ook interessant:

- Werken aan (leren voor) duurzame ontwikkeling vraagt om het ontwikkelen van een gedragen visie en doelgerichte sturing om deze visie te realiseren. In het thema 'Visiegestuurd onderwijs' beschrijven we hoe dit kan.

- Duurzame ontwikkeling vraagt om leidinggevenden en leraren die blijven leren voor de toekomst, bijvoorbeeld in professionele leergemeenschappen. Wilt u meer weten over hoe uw schoolorganisatie een lerende organisatie kan worden? Kies dan voor het thema 'Leidinggeven aan leren'.

- Een curriculum gericht op (leren voor) duurzame ontwikkeling moet aansluiten bij de schooleigen visie. Schooldirecteuren hebben de rol te zorgen voor de verbinding tussen de schooleigen visie en het curriculum. In het thema 'Curriculumontwikkeling op school' gaan we in op een aantal kwesties en keuzes die hierbij op het bordje van de schooldirecteur terechtkomen.

Literatuurlijst

Biesta, G.J.J. (2012). *Goed onderwijs en de cultuur van het meten.* Den Haag: Boom/Lemma.

Bogerd, N. van den, Hovinga, D., & Maas, J. (2022). Natuurspeelplekken, een vrijplaats voor kinderen. Vijf kernwaarden van spelen in de natuur. In: Hup, M. en M. Van Rooijen. *Het laatste kind op straat. Het belang van vrij spelen*. Amsterdam: Het Woeste Westen.

Frijters, S. e.a. (2016). *Leren voor Duurzame Ontwikkeling Gewoon doen! Handreiking voor het ontwerpen van Leren voor Duurzame Ontwikkeling.* Wageningen: Aeres Hogeschool.

Hovinga, D., & Joven, M. (2017). Samenwerken om samen te leren. *Pedagogiek in Praktijk Magazine, (99),* 14-19.

Luijten, P. (2023) *Leren voor Duurzame Ontwikkeling in het primair- en voortgezet onderwijs. Onderzoek naar de stand van zaken en de ondersteuningsbehoefte*. Leren voor Morgen. Utrecht.

Nispen, Van H., A, Schmidt, P. Van Eck en T. Klein (2022). *Draagvlak duurzame school.* Verkennend onderzoek. SME en Oberon.

Stevens, L. (2022) Het woeste westen als schoolvoorbeeld. Wat kan het onderwijs leren van deze natuurspeeltuin? In: Hup, M. en M. Van Rooijen. *Het laatste kind op straat. Het belang van vrij spelen.* Amsterdam: Het Woeste Westen.

Unesco, (2005). Decade of education for sustainable development: 2005-2014. *Draft International Implementation Scheme*.

World Commission on Environment and Development (1987*). Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press.

Volledige literatuurlijst:

Bronnen overzichtsartikel

Barker, J. A. (1991) The Power of Vision, discovering the future. Video series by Joel A. Barker & Ray J. Christensen.

Biesta, G. J. J. (2012). *Goed onderwijs en de cultuur van het meten*. Den Haag: Boom/Lemma.

Covey, S. R. (1994). *Daily Reflections for Highly Effective People: Living the 7 Habits of Highly Effective People Every Day.* New York: Simon & Schuster.

De Vries, G., van der Wal-Maris, S., de Hamer, A., Nijdam, C. (2022). The Rise of Competence-Based Learning in the Netherlands and Its Impact on the Implementation of ESD at Marnix Academie. In: Vare, P., Lausselet, N., Rieckmann, M. (eds) *Competences in Education for Sustainable Development. Sustainable Development Goals Series*. Cham: Springer.

De Winter, B. C. M. (1997). *Het alziend oog van de leerling. Een impressie over opvoeding, normen en waardering op school*. Amersfoort: CPS.

Frijters, S. et al. (2016). *Leren voor Duurzame Ontwikkeling Gewoon doen! Handreiking voor het ontwerpen van Leren voor Duurzame Ontwikkeling.* Wageningen: Aeres Hogeschool.

Hovinga, D., Joven, M. (2017). *Samenwerken om samen te leren.* Pedagogiek in Praktijk Magazine, (99), 14-19.

Leary-Joyce, J. (2014). *The fertile void: Gestalt coaching at work*. AoEC press.

Leren voor morgen (2020) *Whole School Approach voor duurzame ontwikkeling.* Geraadpleegd op https://wholeschoolapproach.lerenvoormorgen.org/nl/

Luijten, P. (2023) *Leren voor Duurzame Ontwikkeling in het primair- en voortgezet onderwijs. Onderzoek naar de stand van zaken en de ondersteuningsbehoefte*. Utrecht: Leren voor Morgen.

Maas, J., Tauritz, R., van der Wal, A. en Hovinga, D. (2013). *Groene schoolpleinen. Een wetenschappelijk onderzoek naar de effecten voor basisschoolleerlingen*. Amsterdam: Vrije Universiteit.

Mathie, R. G., en Wals, A. E. J. (2022). *Whole school approaches to sustainability: Exemplary practices from around the world*. Wageningen University, Education & Learning Sciences.

Fout! De hyperlinkverwijzing is ongeldig. (z.d.) De 17 SDG's. Geraadpleegd op www.sdgnederland.nl/de-17-sdgs/

Stevens, L. (2022) Het woeste westen als schoolvoorbeeld. Wat kan het onderwijs leren van deze natuurspeeltuin? In: Hup, M. en Van Rooijen, M. *Het laatste kind op straat. Het belang van vrij spelen.* Amsterdam: Het Woeste Westen.

Tauritz, R. L. (2019) *Certain you're not sure. Pedagogical strategies for teaching children how to manage uncertain knowledge about sustainability challenges*. PhD Thesis, University of Edinburgh.

Thijs, A. en Van den Akker, J. (2009). *Leerplan in ontwikkeling*. Enschede: Stichting leerplanontwikkeling (SLO)..

Tilbury, D. en Galvin, C. (2022). Input Paper: A Whole School Approach to Learning for Environmental Sustainability. Expert briefing paper in support of the first meeting of the EU Working Group Schools: Learning for Sustainability. Geraadpleegd op https://education.ec.europa.eu/document/input-paper-a-whole-school-approach-to-learning-for-environmental-sustainability

Unesco, (2005). Decade of education for sustainable development: 2005-2014. *Draft International Implementation Scheme*. Geraadpleegd op https://en.unesco.org

Van den Bogerd, N., Hovinga, D. en Maas, J. (2022) Natuurspeelplekken, een vrijplaats voor kinderen. Vijf kernwaarden van spelen in de natuur. In: Hup, M. en Van Rooijen, M. *Het laatste kind op straat. Het belang van vrij spelen*. Amsterdam: Het Woeste Westen.

Van Nispen, H., Schmidt, A., Van Eck, P. en Klein, T. (2022). *Draagvlak duurzame school. Verkennend onderzoek*. SME en Oberon

World Commission on Environment and Development (1987*). Our Common Future*. Oxford:

Oxford University Press.

Aanvullende bronnen:

Alderslowe, L., Amus, G. en Devapriya, D. A. (2018). *Earth Care, People Care and Fair Share in Education: The Children in Permaculture, Manual.* Neohumanist Educations Association.

Biesta, G. J. J. (2018). *Tijd voor pedagogiek, over de pedagogische paragraaf in onderwijs, opleiding en vorming.* Universiteit voor Humanistiek.

Boode, M., van Bommel, M. en Achterbergh, M. (2021, 23 december). Als kinderen niet duurzamer leren denken komt er van klimaatbeleid niets terecht. *Trouw*. https://www.trouw.nl/opinie/als-kinderen-niet-duurzamer-leren-denken-komt-er-van-klimaatbeleid-niets
terecht~b39e4585/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.onderwijsnieuwsdienst.nl%2F

Eco-schools (z.d.). Geraadpleegd op https://eco-schools.nl/over-eco-schools/hoe-het-werkt

Eco-schools (z.d.). Duurzaamheidsscan PO. Geraadpleegd op https://eco-schools.nl/images/documenten/Eco-scan/Compleet_Duurzaamheidsscan_PO.pdf

Frijters, S., Wesselink, R., van Eck, P. et al. (2019a). *The Whole School Approach to Sustainability. Een integrale aanpak voor duurzame Ontwikkeling in het onderwijs*. Aeres/WUR NRO.

Frijters, S. (2019b). Invulbaar-Inspiratieschema-bij-Handreiking-WSA.pdf. Geraadpleegd op https://lvdo.nl/wp-content/uploads/2019/05/Invulbaar-Inspiratieschema-bij-Handreiking-WSA.pdf

Frijters, S., Hoed, J. en Soer, E. (2021). Onderzoek in acht stappen naar duurzame ontwikkeling in de sector. Wageningen: Aeres Hogeschool.

Godoy, R., Bessas, C. (2020). *Plan, do check, act, a practical guide for managers.* Aquila.

Het Groene Kompas (2022). Welkom! Het groene kompas voor duurzame ontwikkeling in het (v)mbo. Geraadpleegd op https://hetgroenekompas.nl/

Junior Global Goals (z.d.). Schooldag van de duurzaamheid. Geraadpleegd op https://schooldagvandeduurzaamheid.nl/junior-global-goals/

Jutten, J. (2013). Teamleren in een lerende school: samen werken aan beter onderwijs. Geraadpleegd op https://wij-leren.nl/teamleren-samenwerken.php

Knoster, T. (1991). Model for managing complex change chart. Presentation by Knoster in TASH Conference. Washington, D.C. Adapted by Knoster from Enterprise Group, Ltd.

Meadows, Dennis, et al., (1972). *Rapport van de Club van Rome: de grenzen aan de groei*. Utrecht: Spectrum.

Meeuwig, M. en van der Werf, T. (2003). Ruimte als derde pedagoog – Reggio Emilia. Geraadpleegd: https://webserver.kempel.nl/Kennisobjecten/KO%20Reggio%20Emilia/materiaal/De%20ruimte%20als%20derde%20pedagoog.pdf

Mars, A. (2016). *Hoe krijg je ze mee?* Koninklijke van Gorcum.

Mollison, B. (1991). *Introduction to permaculture*. Tasmania, Australia: Tagari.

Mollison, B. en Holmgren, D. (z.d.). The 12 Principles of Permaculture. Geraadpleegd op https://huwsgarden.com/en-gb/blogs/blog/the-12-principles-of-permaculture

Nationaal Regieorgaan Onderwijsonderzoek (z.d.). Professionalisering van leraren in de onderwijspraktijk. https://www.onderwijskennis.nl/artikelen/professionalisering-van-leraren-de-onderwijspraktijk

Ontwerpen in de klas (2020). Geraadpleegd op https://ontwerpenindeklas.nl

Rockendorfer, J., Abbott, G. (2005). *Eco OOSH in action: A whole-of-centre approach to sustainable living: A manual for out of school hours (OOSH) centres.* South Australia: Network of Community Activities.

Ros, A. A, Lieskamp, M., en Heldens, H. (2017). *Leren voor morgen: uitdagingen voor het onderwijs.* Pica.

Senge, P. (2001). *Lerende scholen. Het vijfde Dicipline-handboek voor onderwijzers, ouders en iedereen die betrokken is bij scholing*. Den Haag: Academic Service.

Sinek, S. (2011). *Start with why*. Penguin Books.

Stichting leerKRACHT (z.d.). Geraadpleegd op https://stichting-leerkracht.nl

Van der Waal, M. E., & Wals, A. E. J. (2009). *Schetsboek van kansrijke strategieën voor de inbedding van groene thema's*. https://edepot.wur.nl/10393

Van der Wegen, S. (2018). *Actief kritisch denkvermogen en onderzoekende houding: de leerkracht als rolmodel.* Geraadpleegd op https://wij-leren.nl/kritisch-denkvermogen-onderzoekende-houding.php

Van Graft, M. (z.d.) Onderzoekend en ontwerpend leren: 7 stappen. Geraadpleegd op https://elbd.sites.uu.nl/2016/10/30/onderzoekend-en-ontwerpend-leren-7-stappen/

Vrijeschoolbeweging.nl. (z.d.). Waarvoor staan vrijescholen? – Werkdocument. Geraadpleegd op https://www.vrijeschoolbeweging.nl/achtergrond/waarvoor-staan-vrijescholen-werkdocument/

Walma van der Molen , J. en Kirschner, P. (2017). *Whitepaper "Met de juiste vaardigheden de arbeidsmarkt op".* Arnhem: NSvP.